

Trabzon Kayıp Yapı Sanatı Kataloğu*

Trabzon Lost Art Building Catalogue

Temel SAĞLAM**

Özet

Trabzon Tarihi kent mimari mirası, yeni yapılan arkeolojik kazı, yüzey araştırmaları ve bilimsel çalışmalarla örnekler eşliğinde Roma Dönemi'ne kadar rahatlıkla götürülebilir. Helenistik Dönem izlerinin varlığı ise henüz belirgin bir örnekle tanımlanamasa da elde edilen veriler ışığında daha kuvvetli bir biçimde ifade edilir düzeye erişmiştir. Günümüze kadar Erken ve Orta Bizans Çağı Trabzon yapılaşması, Roma Dönemi katmanının devamı olarak görülmüş olsa da 2023 yılına ait arkeolojik kazı çalışmaları bu dönem mimarlığının yoğun inşa faaliyetleri ile geçirildiğinin ipuçlarını vermeye başlamıştır. Komnenos Krallığı Dönemi Trabzon yapı sanatının başkent üslubuna evrildiği devreyi tanımlamakla kalmaz mevcut mimarinin de çok sayıda örneğini oluşturur. Osmanlı hâkimiyeti ile Türk-İslam medeniyeti kimliğini sembolize eden imar faaliyetleri, şehzadeler şehri unvanına yakışır bir düzeyde gelişmiştir. Değişen sanat akımları tercihini yansıması bakımından başkent ve büyük kentlerin Anadolu'daki ender temsilcilerinden biri olan Trabzon şehri, yalnızca Batı Avrupa mimari üsluplarını değil aynı zamanda Rusya gibi Doğu Avrupa mimari yansımalarını da barındırmaktadır. Cumhuriyet Dönemi Milli Rönesans üsluplu kamu yapıları ağırlıklı imar faaliyetleri ile şehir, çok kültürlü dokusunu daha da zenginleştirmiştir.

Çalışmada, Trabzon tarihi kent mimari mirasını oluşturan mevcut yapı sanatının takip edilirliği bakımından eksik parçalarını tamamlayan ve şehrin kimliğinde önemli mihenk taşı oluşturan kayıp yapı sanatı örnekleri tanıtılmıştır.

Anahtar Kelimeler: *Trabzon, yapı sanatı, mimari miras, şehir hafızası, tarihi doku.*

---

* Bu çalışma, "TÜBİTAK 3005-Sosyal ve Beşeri Bilimlerde Yenilikçi Çözümler Araştırma Projeleri Destek Programı" kapsamında desteklenen 122G212 numaralı "Trabzon Tarihi Kent Mimarlığı ve Sanala Aktarımı" proje çalışmaları sürecinde ulaşılan veriler ışığında üretilmiştir.

** Dr. Öğr. Üyesi, Karadeniz Teknik Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Sanat Tarihi Bölümü, temel.saglam@ktu.edu.tr, Orcid: 0000 0002 4633 5688.

Abstract

Trabzon historical city architectural heritage, with examples dating back to the Roman Period. This situation is based on recent archaeological excavations, surface surveys and scientific studies. No example from the Hellenistic Period has been identified, but research continues based on strong clues. Until today, the construction of the Early and Middle Byzantine Age has been seen as an addition to the Roman Period. However, archaeological excavations conducted in 2023 show that the independent construction of this period was richer than known. During the Komnenos Kingdom Period, Trabzon building art turned into the capital style. Many of the existing buildings today belong to this period. The construction activities under Ottoman rule bear Turkish-Islamic architectural features. Trabzon, the city of the Ottoman princes, also saw important construction activities during this period. Trabzon is one of the rare Anatolian cities that reflects the westernization stylistic features of Ottoman architecture. The city carries not only Western European influenced architectural formations but also Eastern European influences such as Russia. With the Republican Era, public buildings built in the national architectural style are the determinants of the city's development. Trabzon has a rich, multicultural historical texture with buildings built in the specified periods.

In this paper, structures that have not survived to the present day from Trabzon historical city architectural heritage examples are introduced. Thus, the deficiencies of the periodic city identity that cannot be completed with the existing buildings will be eliminated.

Keywords: *Trabzon, art building, architectural heritage, city memory, historical texture.*

1. GİRİŞ

Helen dilinde “düzlük/masa” anlamına gelen³ Trapezus adının daha öncesinden var olan bir deyişin çarpıtılmış biçimi olduğu değerlendirilen (Umar 1993: 798) Trabzon ismi, şehrin yüzey şekillerinden taraçalar ile alakalı olmalıdır. Anadolu Yarımadasının Doğu Karadeniz bölgesinde yer alan şehir yerleşkesi, Karadeniz kıyısı boyunca uzanan iki sıra halindeki sıradağların eteğine kurulmuştur. Trabzon şehrinin kurulduğu alanda birbiriyle ayrı yükseltide dört taraça mevcuttur (Pural 1995: 1). Şehrin gelişip büyümesi, bu taraçaların günümüzde yeterince fark edilememesini doğursa da eski şehrin Aşağı Hisar, Ortahisar ve Yukarı Hisar şeklinde bölümlenmiş adlandırılması onların halen izlerinin takibine kılavuzluk etmektedir. Trabzon şehrinin ilk yerleşim alanının üçüncü taraça yani Yukarıhisar bölgesi olduğu ihtimali oldukça yüksektir (Bryer Winfield 2020:24).

Antik kaynaklarda Kolkhis olarak tanımlanan bölgede, Yunan kolonileri dönemi öncesinde “Pelasglar ve Amazonlar”ın yaşadığı araştırmacılarca defaten dile getirilmiştir (Fallmerayar 2011: 4; Karagöz 2003: 13; Büyüka 1971: 87). Yakın zaman bilim çevrelerinden Trabzon şehrinin Miletoslular tarafından koloni olarak kurulduğu (MÖ 756) tezinin aksine Fallmareyar tarafından tam tersi görüş iddia edilmektedir. Fallmareyar:

“Avrupa'nın boş satırları bataklık ve ormanlarla kaplıydı. Kafkasya berzahındaki vadiler ise o dönemin insan kültürünün en batı noktasını teşkil etmekteydi. Kırım bölgesinde Karadeniz kıyısında kurulan Trabzon şehri, Yunan Arkadia'sında kurulan Trapezuntia olarak bilinen Trabzon şehri, Kızıldeniz kıyısında kurulan Trabzon şehri, Çanakkale Boğazı yakınında kurulan Trabzon şehri, Anadolu'daki mevcut Trabzon şehrinde gidenler tarafından kurulmuştur. Ancak tüm bu kardeş şehirler yeryüzünden silindikleri halde, esas ana şehir 4500 yıl boyunca varlığını ve ismini muhafaza etmiştir.”

diyerek, en eski olan günümüz Trabzon'unun komşu ülkelere koloniyal (müstemlekçi) kavimler göndermiş olduğunu kesin bir dille ifade etmektedir (Falmerayer 2011: 5). Şehrin bulunduğu bölgenin çok daha eski yerleşmelere ev sahipliği ettiği son yapılan arkeolojik yüzey araştırmaları ile de ortaya koyulmuştur (Akgül vd. 2022: 58).

Her ne kadar mimari kalıntılar bakımından henüz çok daha geç dönemler belirlenebilmişse dahi en azından antik dönemde kurulduğu basılı kaynaklarca desteklenen (Goloğlu 2013: 16) Trabzon şehrinin mimari yapılanması da bu dönemden itibaren başlamış olmalıdır. Kolkhide Pelasglar'ının hâkimiyetlerinin ardından Miletosluların ticari kolonisi olduğu dönemlerde (Ksenophon 2011: 22) MÖ 8. Yüzyılda liman ve ticari döngüye hizmet eden yapılar inşa edilmiş olmalıdır (Tuluk 2010a: 31). Günümüzde Ortahisar Mahallesi sınırlarında kalan Yukarı Hisar'ın kuzeybatı köşesi bitişiğine inşa edilmiş olan ve Saray Şapeli olarak bilinen eksedra yapısı, 2023 yılı arkeolojik kazı çalışmaları neticesinde Helen yerleşimi zamanına (Strabon 1987: 28) gidebilecek izler taşımaktadır⁴. Komne-

³ Bununla ilgili olarak ilk kez MÖ 4. yüzyılda basılan kentteki gümüş sikkelerin ön yüzünde hafif sakallı bir erkek başı bulunurken arka yüzde kentin ismiyle özdeşleştirilen bir masa yer almaktadır. Bu sikkeden hareketle Hellenlerin kente bu ismi vermesinin nedeni bölgenin ya da o bölgedeki herhangi bir noktanın düz ya da masaya benzer olmasından kaynaklandığı düşünülmektedir. Daha geniş bilgi için bk. Osman Emir (2022). “İlk ve Orta Çağda Trabzon”, *Trabzon Tarihi*, Haz. Hikmet Öksüz, Veysel Usta, Kenan İnan, Trabzon: Trabzon Ticaret ve Sanayi Odası Yayınları, C. 1, s. 14.

⁴ Trabzon İç Kale (Yukarı Hisar) arkeolojik kazı çalışmaları, 27 Ağustos 2021 tarihinde, Kültür ve Turizm Bakanlığı Trabzon Müze Müdürlüğü, Karadeniz Teknik Üniversitesi, Trabzon Büyükşehir Belediyesi, Ortahisar Belediyesi ve Trabzon Ticaret ve Sanayi Odası tarafından imzalanan beşli iş birliği protokolü ile başlamış ve her yıl belirli sürelerle devam ettirilmiştir.

noslar Döneminde (1204- 1461) yazılan ve Aziz Eugenios'un hayatına dair *Hagiografya* ve *Posso* (Mersiye) el yazmaları da Pontus Devleti zamanında Helenistik Dönemine ait bilgiler vermektedir. Aziz Eugenios ve üç arkadaşının Hıristiyanlığı yaymak için geldikleri Trabzon'da Mithra kültüne ait pagan izlerini silmek maksadıyla Boztepe (Mithra Dağı) üzerindeki Mithra tapınağını talan ederek buradaki tanrı heykelini parçaladıkları anlatısı (Emir 2016: 33), mimari yapılaşmanın varlığını işaret etmektedir.

Trabzon şehri, MÖ 63 yılında Roma İmparatorluğu idaresi altına girmiş (Fallmerayer 2011: 13), ticari açıdan önemi artmış ve büyük çaplı imar faaliyetleri görmüştür. Özellikle Roma İmparatoru Hadrianus döneminde (117-138) kentte; tapınaklar, hipodrom, tiyatro büyük bir liman ve askeri binalar, yollar, su kemerleri yanında bir de heykel yapıldığını Arrianus nakletmektedir (Arrianus 2005: 6). 3. yüzyılın ortalarında şehrin iki sur duvarı ile çevrili olduğu ve şehirde kalabalık bir nüfusun yaşadığı, Gotlar'ın Trabzon işgalini (MS 257) eserinde kaydeden Zosimos'un ifadelerinden anlaşılmaktadır (Zosimus 1982: 33). Trabzon kalesinin muhtelif yerlerinde tespit edilen Roma Dönemi yapılaşmasına 2022 yılında yapılan Pazarkapı kurtarma kazılarında iç körfez ya da iç liman iskelesi de eklenmiştir. Bu keşif ile bilinenin aksine Aşağı Hisar'da ve yakın çevresinde çok güçlü Roma Dönemi imar faaliyetleri olduğu anlaşılmıştır.

Şehrin 6. yüzyılın ikinci çeyreğinde Bizans İmparatoru Justinianus zamanında (527-565) önemli bir imar daha gördüğü, Martyr Eugenius Su Kemerli'nin yapılışı ve birçok kilisenin onarılması gibi inşa faaliyetlerinden çıkarılmaktadır (Procopius 1971: 7/1). Trabzon'un Bizans dönemi bir diğer büyük boyutlu imarı da 9. yy'da Khaldia Theması'nın başkenti olmasını takip eden zamandadır. İç kalenin onarımı ve idare sarayının inşası, Azize Anna Kilisesi onarım ve genişletilmesi, Khrysokephalos Kilisesi'nin onarımı gibi birçok inşa faaliyetlerinin görüldüğü bu dönemde şehir İpek Yolu ticaretinin önemli limanlarından biri olarak ön plana çıkmıştır (Türkaslan 2019: 3). Bu dönemde Adrian (Hadrianus) Limanı sebebiyle ticari faaliyetler ve gelişmişlik Moloz bölgesinde Pazar Kapı civarındadır.

Bizans İmparatorluk hanedanlarından Komnenoslar'ın Latin İstilasası (1204) sonrası Trabzon'a gelerek burada devlet kurmaları, şehrin imar faaliyetlerinin de başkent üslubu ile yeniden yapımını doğurmuştur. Büyük kilise ve manastırların onarımı yanında çeşitli ekleme ve yeniden yapılanmanın olduğu bu dönemde Aşağı Hisar surlarının büyük bir bölümü de inşa edilmiştir. Trabzon İmparatorluğu zamanında Komnenos hanedanlığı, 13. yüzyılın ortalarında Cenevizliler ile yapılan anlaşmalar gereği ticari koloni faaliyetlerinin arttığı (Tellioglu 2008:

37) üslerden birisi de Trabzon olmuştur. Daha sonra denge siyaseti olarak devlet, 1300'lü yılların başında günümüzdeki Meydan bölgesini de içine alacak şekilde Molozdan Ganita'ya kadar olan bölgeyi ticaret merkezi olarak Venediklilere vermiştir (Küçükkuşurlu 2018: 618).

Şehrin ana arterleri konumundaki Uzun Sokak, Kunduracılar ve Semerciler Caddeleri başta olmak üzere, sosyo-ekonomik bakımdan daha canlı olan sokakları, Avrupa kent mimarisi etkisiyle gelişen, İstanbul-Karaköy ve Beyoğlu, İzmir-Karşıyaka ve Buca'da Levanten aileler tarafından yapılmış aynı işlevli yapılarıyla benzer bir görüngü oluşturmaktadır. 19. yüzyıl sonu

20. yüzyıl başlarında Neo-Klasik ve Neo-Rönesans sanat akımları ile inşa edilen ve günümüze kadar ulaşan batılılaşma üsluplu yapıların (Yavuz 2007: 428) orijini Ceneviz-

ler-Venedikliler tarafından yapılan bu mimari dokuya dayanmaktadır. Limanın doğusunda Leontokastron denilen kaleyi (Kalepark) 14.yy ortalarında Cenevizliler yaptırmıştır (Falmerayer 2011: 179; Bryer ve Winfield 1985: 197). Nitekim İspanya kralı tarafından Semerkant'taki Timur'un sarayına gönderilen Ruy Gonzales de Clavijo, 1403 yılında, şehrin o dönemdeki durumu hakkında, bilgi verir ve deniz kıyısında, Cenevizlilere ve Venediklilere ait birer kale (Telliöglü 2008: 39) bulunduğundan bahseder.

1461 yılında Trabzon İmparatorluğu'na son vererek şehri idaresi altına alan Osmanlı Devleti, beldenin idari yapısının temel hususiyetlerine dikkat ederek yönetime, imar ve iskânına başlamıştır. Şehzade Selim'in sancakbeyi olmasıyla Trabzon'un idari bağımsızlığa kavuştuğu ve esaslı bir imar görerek “mutluluk yuvası, cennet gibi iklimi olan yer” (Emecen 2021: 128) tanımlamasının yapıldığı mamur bir şehir haline geldiği anlaşılmaktadır. 1486 yılı tahririnde Cami-i Atik adıyla gelişen Müslüman mahallesinin yanında şehrin Hristiyan tebaasına ait “Cemaat-ı Gebran” olarak isimlendirilen 15 mahalle adı sayılmaktadır (Bostan 2021: 175). Trabzon'da 1550-1650 yılları arasında kayıtlara geçen 62 vakfın yanında (Tosun 2021: 213) Gayri Müslimlere ait ticari işletmelerin de varlığı azımsanamayacak büyüklüktedir. Çok uluslu ticaretin artması ile birlikte yapı sanatı numuneleri de zenginleşerek çoğalmıştır. Osmanlı devletinin güçlü ekonomik yapısı ve barışçıl siyasi yönetimi sayesinde Trabzon-İran transit ticareti çok büyümüş ve devletin güç kaybettiği dönemler de dâhil ara sıra kesintilere uğrasa da çoğunlukla 20 yüzyılın başlarına kadar devam etmiştir.

Doğudaki Trabzon şehrinin batıya dönük yüzünü yansıtan kozmopolit kent mimarisi, batılı insanının da dikkatini çekmiş ve tarih boyunca tercih edilen yer kimliğini korumuştur. Tarihi süreç içerisinde farklı medeniyetlere ev sahipliği yapmış olan bu çok hareketli liman kentinin tarihi kent mimarisi de oldukça geniş ve farklı üslupları bir arada bulunduğu yapı sanatı örnekleri ile doludur.

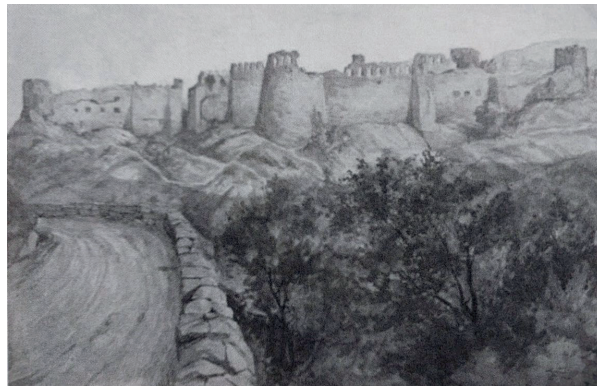
Trabzon tarihi kent mimari mirasının yukarıda ifade edilen siyasi tarihi ve toplumsal yapısını temsil eden yapı sanatı örneklerinden birçoğu günümüze gelememiştir. Bu çalışmada günümüze ulaşamayan yapı sanatı örneklerinden belirlenebilenleri, kategorik bir ayırım ile ele alınmıştır. Literatür taraması adı altında yapılan tespit çalışmalarında; birincil kaynaklar, epigrafik kaynaklar ve bilimsel kaynaklar olmak üzere başlıca üç ana kaynak taraması yapılmıştır. Kronikler, seyahatnameler ve hatıratlardan oluşan birincil kaynaklar bir yandan dönemsel ayrıntılara ulaşmamızı sağlarken diğer yandan neden-sonuç bağlamında anlama ve yorumlama fırsatları sunarak mimari dokunun anlaşılabilirliğini kolaylaştırmıştır. Kitabeler, vakıf ve tahrir kayıtları, Şer'iyeye sicilleri, haritalar ve görsel malzemeleri içeren ve çoğunlukla arşiv kayıtlarından müteşekkil ikinci literatür taramasını epigrafik kaynaklar oluşturmaktadır. Görsel malzeme içerisinde; mevcut güncel haritalar, tarihi haritalar, mozaik ve freskler, arşiv kaynaklarındaki çizimler (Som/Telli Tabya gibi), gravürler, minyatürler, resimler, foto kartlar, pul baskıları, sikkeler, kitabeler, eski fotoğraflar, gazete nüshaları, özel koleksiyonlardaki görseller ve etnografik eserler üzerindeki epigrafi malzeme kullanılmıştır. Literatür taramasının üçüncü grubunu, devlet ve özel kuruluşlar tarafından tutulan raporların da içerisine dâhil edildiği bilimsel kaynaklar oluşturmaktadır. Bu yolla, Trabzon tarihi kent mimarisi kültür katmanları dönemleri ile birlikte belirlenmeye çalışılmış, günümüzde mevcut olmayan yapı sanatı numunelerinin kayıtlarına ulaşma hedeflenmiştir. Trabzon tarihi kent mimarisinin belirleyici unsurları ile ilgili “biçim-işlev-yaşam” ilişkisi oluşturacak etmenler derlenebilmiş, şehrin kurulumundan itibaren ortaya çıkan ana oylumların sınırları çizilebilmiş, mahallelerin kurulu oldukları alanlar ve adlandırmalarına ilişkin somut belgelere ulaşılabilmiş, kültür katmanları sosyal yaşam döngülerinin, şehrin mekânsal alanları üzerinden takip edilebilirliği yorumlanabilmiştir.

2. TRABZON KAYIP YAPI SANATI KATALOĞU

Çalışmanın ana iskeletini oluşturan bu bölümde dönemsel sınıflandırma değil işlev sınıflandırması yapılarak günümüze ulaşamayan Trabzon kayıp yapı sanatı örnekleri listelenmiştir. Tespit edilen yapıların fotoğrafı olanları metnin içerisinde uygun alanlara serpiştirilmiş ve tanımlamalarını içeren özet bilgi notları aktarılmıştır. Fotoğrafı olmayan ancak hakkında malumat edinilebilen yapılar, ilgili sınıflandırma içerisinde ele alınmıştır. Yalnızca isimleri belirlenebilen yapılar ise kaynak göndermeleri ile birlikte işlev sınıflandırmasına ayrılmış tablo listelerinde verilmişlerdir.

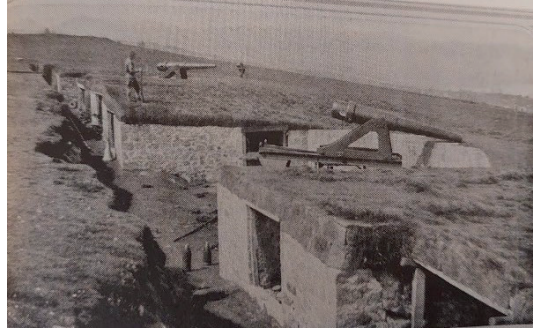
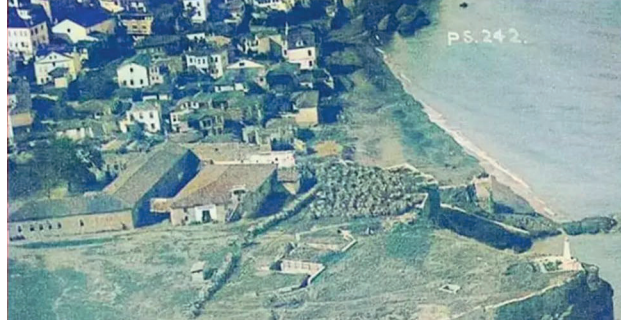
2.1. Savunma Yapıları

Trabzon kalesi, çok sayıda bilimsel çalışmaya konu olduğu⁵ için burada yalnızca Oryantalist, Arkeolog, Ressam ve siyasetçi Jean-Baptiste Eugène Napoléon Flandin'in 1838 yılında çizdiği Aşağı Hisar surlarının kısmen nasıl görüldüğü hakkında bilgi veren gravürü ile Rus işgali sırasında 1916 yılında Ressam D. Pahamov'un, sulu boya çizimi verilerek yetinilmiştir. Flandin'in çiziminde kıyının sıfır noktasındaki surların yaklaşık 20 m yükseltisi ve sağlam burçlarla desteklendiği açıkça görülmektedir. Kalenin tarihi süreç içerisinde çoğunlukla güney istikametinden muhasara edilmesinin sebebi bu müstahkem surlar olmalıdır. Pahamov'un Erdoğan tarafından gördüğü kalenin Yukarı Hisar batı surlarını gösteren remi, birkaç ayrıntı dışında günümüzdeki mevcut durumuna yakındır.

Görsel 1. Flandin, "Aşağı Hisar", 1838; D. Pahamov, "Trabzon Kalesi", 1916, Sulu Boya, Rus Bilimler Akademisi Arşivi, SPb, F. 169, En. 1, D. 12, s. 17.

⁵ Bu konuda daha geniş bilgi için bk. Mehmet Yavuz (2024). "Trabzon İç Kale'de (Yukarı Hisar) Kanuni Sultan Süleyman Devri'nde Yapılan Sur Duvarı Onarımları Hakkında Bazı Tespitler". *Sanat Tarihi Dergisi*, 33(1), 139- 169; A. Bryer, D. Winfield (2020). *Karadeniz'in Orta Çağ Dönemi Eserleri ve Topoğrafyası*, Çev. İ. Köse, Ankara: TTK, C. I, 2020.

Görsel 2. Fatih Erol, Güzelhisar Tabyası, Taka Gazetesi 15.02.2023, ET: 11.05.2023; Boztepe Tabyası, The Illustrated London News, 1915.

Trabzon savunma yapıları arasında çok bilinmeyen tabyalardan günümüze gelebilen olmamıştır. Trabzon'un savunmasına yönelik olarak merkez ilçede bazı hâkim noktalara kurulmuş on tabya tespit edilebilmiştir. Tabyalarla ilgili arşivde belirlenen ilk belgeye Hicri 1205- 1206/Miladi 1790-1791 tarihli 1914/127 numaralı Trabzon Şer'iyye Sicil defterinde rastlanmaktadır (Eynallı 2002: 299-300). Bu belge, her ne kadar Trabzon Kalesi'nde bulunan topların sayımına yönelik olsa da topların buldukları mahaller, tabya isimleriyle birlikte verilmektedir. Bu belgede; Debbaghane Tabyası'nda 4, Osman Bey Tabyası'nda 2, Moloz Tabyası'nda 2, Üçüncüoğlu Sarayı'nda 2, Ayasofya'da 2, Polathane'de 1 adet top olmak üzere şehirdeki toplar hakkında malumat verilmektedir. Bu belgeden daha geç tarihli arşiv kayıtlarına bakıldığında ismi geçen tabyaların yerleri doğru olarak verilmiş olsa da inşa tarihleri örtüşmemektedir. Bahse konu olan tabyalar 18. Yüzyıl sonlarında var olsalar bile basit yapıda ve yeterli özellikler taşımamaktadır. Daha nitelikli tabyalar, 1807 ve 1810 yıllarında iki kez şehri bombardıman eden Ruslara karşı, 19. Yüzyılın ilk yarısında yapılmıştır (Küçükogurlu, Başkaya 2019: 233).

Topraktan basit bir tasarım ile yapılan Tabakhane Tabyası ile Osman Bey Tabyası 1790'lı yıllarda, Ayasofya/Sotka/İncirlik Tabyası 1818 yılında, Kamboz/İncili/Hopsi Tabyası ise tam bilinmemekle birlikte 19. Yüzyıl sonlarında yapılmış olmalıdır. Bu tabyalar batarya olarak da tanımlanabilecek daha çok taciz ateşi yapılabilen küçük boyutlu savunma yapılarıdır.

S . No	Yapı Adı	Yapıldığı mevkii	Yapılış Tarihi	Yeniden Yapılış Tarihi
1	Tabakhane (Debbağhane) Tabyası (Toprak/batarya)	Tabakhane Camii mevkii	1791	-
2	Osman Bey Tabyası (Toprak)	-	1791	-
3	Güzelhisar Tabyası	Kalepark/Ganita/Güzel hisar	1818	1837
4	Moloz (Melo) Tabyası	Kale surlarının önü	1818	1837
5	Ayasofya/Sotka/İncirlik Tabyası (Toprak)	Ayasofya Camii mevkii	1818	1837
6	Çömlekçi/Som/Telli Tabyası	Çömlekçi Limanı mevkii	1818	-
7	Kireçhane Tabyası	Kireçhane Burnu mevkii	1818	-
8	Boztepe Tabyası	Boztepe mevkii	1837	-
9	Faroz Tabyası	Faroz mevkii	1837	-
10	Kamboz/İncili/Hopuz Tabyası (Toprak/batarya)	Havaalanı mevkii	-	-

Görsel 3. Trabzon tabyaları tablosu⁶.

Taş malzeme kullanılarak daha planlı ve itinalı işçilik ile yapılan Güzelhisar Tabyası, Moloz (Melo) Tabyası, Çömlekçi/Som/Telli Tabyası, Kireçhane Tabyası 1818 yılında, Boztepe Tabyası ile Faroz Tabyası da 1837 yılında inşa edilmişlerdir. Vali Hüsrev Paşa ve Çeçenzade Hasan Paşa'nın gayretleri ile yaptırılan (BOA, HAT, 593/29075) bu tabyalardan Güzelhisar ve Moloz Tabyaları 1837 yılında yenilenmişlerdir. Çömlekçi Tabyasının Mühendis Salih Efendi kontrolünde yapıldığı arşiv evrakından anlaşılmaktadır (BOA, HAT, 1041/43066). Geç tarihli ve yenilenen tabyalar ise Tophane-i Amire Piyade İkinci Alayı Miralay Besim Bey ve maiyetinde Mekteb-i Harbiye mansûre sınıfı yapı mühendislerinden Mehmet Raşid Efendi tarafından yapılmışlardır (Babul 2021: 226). Etrafı hendeklerle çevrili olan bu tabyalar tamamen kesme taş malzeme ile inşa edilmiştir. Yeteri kadar top bataryası da eklenen tabyaların ön kısımları tahkimat duvarı ile daha müstahkem bir duruma getirilmiştir.

Trabzon'da inşa edilen savunma yapılarından günümüze gelemeyen başta kışlalar olmak üzere, cephanelik, batarya ve diğer savunma yapıları, güncel bilgilerimizden daha fazla olmalıdır. Burada erişilebilen yapılar listelenmiştir.

⁶ Çalışma alanı Trabzon merkez ilçe ile sınırlandırıldığından bu tabloya, Akçaabat, Polathane, Kavak, Sargana ve Akçakale Tabyaları alınmamıştır.

2.2. Dini Yapılar

Trabzon şehrinde MÖ 8. yüzyıldan daha öncesinde burada yaşadığı bilinen halklardan kalma dini yapı ya da kutsal mekânların varlığını düşünmek ötelenemeyecek bir durumdur. Ancak şehirde erişilebilen ilk mabetlere Helenistik Dönemde bölgede hâkimiyet kuran Pontus Krallığı ve onların inancı Mithra Kültü “mithraumları” örneklerinde rastlanılmaktadır (Emir 2016: 33). Kayalara oyularak oluşturulan bu mistik mabetler daha sonraki yıllarda Bizans ve Komnenoslar Dönemlerinde de kullanılmıştır. Boztepe'nin kuzey eteklerindeki St. Sabbas Kaya Kiliseleri ile Bengisu Mahallesi (Kiserna)'da bulunan Mavlavita Kaya Şapellerinin bu dönemden kalma oldukları kuvvetle muhtemeldir (Bryer ve Winfield 1985: 405). 2023 yılı İç Kale (Yukarı Hisar) kazı çalışmaları sonrasında daha belirginleşen “eksedra” yapısının da bu döneme işaret eden bulgular taşıdığı değerlendirilmektedir⁷.

S. No	Yapı Adı	Yeri	Tarihi/Dönemi
1	Mithraumlar	Boztepe (Mitra Dağı)	Helenistik Dönem
2	Eksedra	Ortahisar Mahallesi	Helenistik Dönem (?)
3	Mavlavita Kaya Kiliseleri	Bengisu Mahallesi	Helenistik Dönem (?)
4	Hermes Tapınağı	Pazarkapı Mahallesi (?)	Roma Dönemi
5	Dionysos/Apollon/ Tyche (?) Tapınağı	Pazarkapı Mahallesi	Roma Dönemi
6	Aziz Andreas Kilisesi/ Büyük Fatih Camii (İlk Evre)	Ortahisar Mahallesi	Bizans Dönemi
7	Azize Anna(Küçük Ayvasıl) Kilisesi	Cumhuriyet Mahallesi	Bizans Dönemi
8	San Gabriel Kilisesi	Gülbahar Hatun Mahallesi	Bizans Dönemi
9	Aziz Konstantin Kilisesi	Kemerkaya Mahallesi	Bizans Dönemi
10	Aziz Basil Kilisesi	Kemerkaya Mahallesi	Komnenos Dönemi
11	Presentation Kilisesi	İskendepaşa Mahallesi	Komnenos Dönemi
12	Pantogratör İsa Manastırı(St. John Kilisesi)	Hızırbey Mahallesi	Komnenoslar Dönemi
13	Aziz Barbara Kilisesi/Manastırı	Yalı Mahallesi	Komnenoslar Dönemi
14	Santa Groce Kilisesi	Çarşı Mahallesi	1367
15	Ermeni Katolik Kilisesi	Çarşı Mahallesi	15. yüzyıl
15	Nyssalı Aziz Gregory Kilisesi	Kemerkaya Mahallesi	1280-1297/1863
16	Aziz Anastasia/Frontistrion Şapeli	Kemerkaya Mahallesi	Komnenoslar Dönemi/1912
17	II. Aleksios'un anıt mezarı	Ortahisar Mahallesi	1330-1332
18	Gürcü Kralı II. David Solomon'un anıt mezarı	Kemerkaya Mahallesi	1815

Görsel 4. Trabzon'da Gayrimüslim Dini Yapılar Tablosu⁸

⁷ Bu yöndeki tespitler henüz ham bir durumda olsalar dahi sonradan olgunlaştırılacak bazı ipuçları taşımaktadır. Kazı alanlarındaki bazı bulguların Bakanlık izni olmadan kamuoyu ile paylaşılması gereği belirlenen tespitlerin daha sonraki tarihlere bırakıldığı notunu düşmek doğru olacaktır.

⁸ Tabloda listelenen yapılardan bazıları kanıtlanabilir maddi kanıtlar içermektedir. Bazıları ise kaynaklarda ismi geçen yapılar olarak belirlenmiştir. Ancak bu kısım yapılar için varlığı daha kuvvetli emareler taşıyanlar seçilmiştir. Trabzon merkez ilçede; Millet 9 kilise, Talbot Rice 14 kilise, Selina Ballance 12 kilise, Darrouzes ve Janin 45 kilise, A. Bryer

Roma İmparatorluğu hâkimiyeti sırasında Trabzon şehir merkezinde çok önemli dini yapılar inşa edilmiştir. İmparator Hadrianus'un 128-132 yılları arasında şehre geldiği ve burada talimatlarıyla imar faaliyetlerine başlanıldığı bilinmektedir. Bu cümleden olarak en az iki Klasik Dönem pagan tapınağının inşa edildiği kaynaklarda aktarılmaktadır⁹. Bu durum günümüzde Fatih Büyük Camii, Aziz Anna (Küçük Ayvasıl) Kilisesi gibi yapılar da kullanılan Roma Dönemi tapınaklarının devşirme malzemelerinden de takip edilebilmektedir. Hermes/Zeus Tapınağı ile Dionysos/Apollon/Tyche (?) Tapınağı adları ile kaydı geçen tapınakların¹⁰ Pazarkapı Mahallesi kamu yapılanması alanında olma ihtimali üzerinde durulmaktadır. 257 yılında başlayan Gotların işgal süreci yaklaşık on yıl boyunca devam etmiş ve tahrip edilen şehir, İmparator Diokletian zamanında (284-305) tamir edilmeye çalışılsa da eski görkemine kavuşturulamamıştır (Fallmerayer 2011: 14). Bu dönem hakkında bilgi veren Ammianus, Trabzon için "*oppidum non obscurum*" ifadesini kullanarak meşhur olmayan sıradan bir şehirdi notunu düşmüştür (Emir 2022: 27).

Bizans İmparatorluğu Döneminde Trabzon'da imar faaliyetlerinin yoğun olarak 6. Yüzyılda İmparator Justinianus (527-565) zamanında başladığı anlaşılmaktadır. Büyük Fatih Camii'nin (Chrysokephalos Kilisesi) ilk evresini oluşturan Aziz Andreas Kilisesi bazı kaynaklarda her ne kadar 4-5. Yüzyıla tarihlendirilse (Bryer ve Winfield 1985: 349) bile erken 6. Yüzyıl yapısı olma ihtimali daha kuvvetlidir. Bu dönem yapısının üç nefli bazilikal planı olduğu ve mevcut yapıdan çok daha küçük boyutlarda olduğu anlaşılmaktadır. Güney duvarındaki rölyef levhadaki yazıtta Bizans İmparatoru I. Basileios zamanında (867-886) 884 yılında onarıldığı yazan San Anna (Küçük Ayvasıl) Kilisesi'nin erken evresinin de 6. Yüzyılda en geç 7. Yüzyılda yapılmış olduğu değerlendirilmektedir (Ballance 1960: 149). Günümüzde Gülbahar Hatun Mahallesi sınırları içerisinde kalan İslahane Caddesi doğu yakasında metruk durumda olan çifte hamamın yerinde ya da bitişiğindeki San Gabriel Kilisesi yine bu dönemin dini yapılarından¹¹ . Kemer kaya Mahallesi Kanuni Anadolu Lisesi doğusuna konumlandırılan Aziz Konstantin Kilisesi gibi birçok Bizans dini yapısının varlığı bilinse de günümüzde yerlerini tam olarak belirleyebilmek oldukça zordur.

Kommenoslar zamanında Trabzon, krallığın başkenti olarak yoğun bir imar görmüştür. Dini yapıların çokluğu ve nitelikli durumları günümüze gelebilen örneklerle sabittir.

---

ile D. Winfield ise çalışmalarında şapeller de dâhil 82 kilise çalışmışlardır. Bunlardan 40'a yakını yerleri ile tanımlanabilmiştir.

⁹ Arrianus, MS 130'lu yıllarda Roma İmparatoru Hadrianus ile birlikte geldikleri Trabzon şehrini yazdığı eserinde anlatmıştır. Trapezous'taki Hermes ve yerel kahraman Philesios'a adanmış bir tapınaktan ve tapınakta bulunan heykellerden söz etmektedir (Arrianus 2005: 53).

¹⁰ Bahsi geçen tapınakların yerleri ile ilgili çeşitli görüşler ileri sürülmüştür. A. Bryer ve D. Winfield çalışmalarında; Succi Ruge'nin, Apollon tapınağını Aziz Basel'in bulunduğu günümüzdeki Kemer kaya Mahallesi yakınlarına Zeus Tapınağı'nı ise Aziz Eugenios'un yakınlarına günümüzdeki Yeni Cuma Mahallesi civarına konumlandığını aktarmaktadırlar. Lynch'nin ise Apollon Tapınağını Ayasofya'nın güneyindeki Mevlevihane'nin yerinde Hadrian'ın heykelini de Karlık Tepesi üzerinde konumlandığını aktarmaktadırlar. Yine Joanne ve Isambert'in Apollon Tapınağı'nı şehrin doğusundaki freksli bir sekizgen kilisenin yerinde konumlandıkları aktarılmaktadır (Bryer ve Winfield 1985: 342). Ayrıca tapınaklardan birinin Theoskepastos Manastırı (Kızlar Manastırı) yerinde olduğunu ileri süren araştırmacılar da mevcuttur.

¹¹ Çifte Hamam'a uzunca bir zaman "Kilise Hamamı" denilmesi metruk yapının bahsi geçen kilise olduğu ihtimalini kuvvetlendirmektedir. Ayrıca hamamın eski resimlerindeki duvar ce cephe düzeni de bu durumun doğruluğunu akla getirmektedir.

Kuruldukları alanlara isimlerini verecek kadar büyük ve bölgelerinde kendilerine bağlı dini yapılanmalara yıkılmadan önce önderlik eden kiliseler kaynaklardan belirlenebilmiştir (Bryer ve Winfield 1985: 388). Kemer kaya Mahallesi'ndeki Aziz Basil Kilisesi, İskenderpaşa Mahallesi'nde Presentation Kilisesi, Hızırbey Mahallesi'nde Pantokrator İsa Manastırı (St. John Kilisesi), Yalı Mahallesi'nde Aziz Barbara Kilisesi/Manastırı, Çarşı Mahallesi'nde Santa Groce Kilisesi tanımlanan özelliklere haiz yapılarıdır.

Görsel 5. Nyssalı Aziz Gregory Kilisesi.

Uzun Sokak ile Maraş Caddesi arasında kalan Ermeni Katolik Kilisesi, 15. Yüzyıl'da yapılmış olmalıdır. Kilisenin 1887 yılında büyültülme isteği planları da hazırlanarak resmi kurumlara yapılan başvurulardan anlaşılmaktadır¹². Kapalı Yunan Haçı planında üç apsisi ve bağımsız çan kulesi ile 1863 yılında yeniden yapılan büyük boyutlu Nyssalı Aziz Gregory Kilisesi, içerisindeki Komnenos kralı II. John ve eşi Eudokia freskleri ve yazıtlardan dolayı II. John dönemine (1282-1297) tarihlenen çok daha eski bir yapıdır¹³.

¹² Osmanlı resmi kurumları bu başvuruyu dikkate almamış olacaklar ki 1909 yılında yeni bir müracaat yapılmıştır. Ancak bu isteğin de karşılık bulmadığı yapının I. Dünya Harbi sırasında harap olduğu ve sonra da yıkıldığı anlaşılmaktadır.

¹³ 1487 tarihindeki tahrir defterinde adı Ayos Grigoros olarak geçen Nyssalı Aziz Gregory Kilisesi, 1665 yılında St Philip Kilisesi'nin camiye (Kudreddin Camii) çevrilmesi üzerine Trabzon'un katedrali olmuştur. George Finlay 1850'de küçük bir binası olan Metropolitlik Kilisesi'nin Nyssalı Aziz Gregory'e (330-395) ithaf edildiğini belirtmiş ve mimarisine dair ayrıntılı bilgiler aktarmıştır. 1830'da Trabzon Metropoliti olan Konstantios (1830- 1879), Metropolitan Kilisesi'ni 1863'te daha görkemli bir yapı olarak yeniden inşa ettirmiştir. 1923 tarihli nüfus mübadelesi sözleşmesi gereğince Milli Emlak idaresinin kontrolüne geçen kilise binası bir süre askeri depo olarak kullanılmıştır. 1939'da yıkılarak yerinde Halkevi binası yapılması gündeme gelmiştir. Trabzon Belediye Meclisi'nin aldığı kararla 1945 yılın-

Bu yapının batısında yer alan Kanuni Anadolu Lisesi'nin (Rum Okulu/Frontistrion) güney bahçesi içerisindeki Aziz Anastasia/ Frontistrion Şapeli, küçük tek kubbeli bir yapıdır. Bryer ve Winfield her ne kadar 19. Yüzyıla tarihlendirmiş olsalar bile mimar Alexadr Kakulidis'in art nouveau sanat üslubu ile yaptığı bu şapelin yapım tarihi 1912 yılıdır¹⁴.

Görsel 6. Azizi Anastasia/ Frontistrion Şapeli; Oryantalist, Arkeolog, Ressam ve siyasetçi Jean-Baptiste Eugène Napoléon Flandin 1838 Kiserna Sarayı/Mavlavita Şapeli gravürü.

da yıkılan yapının yerinde 1948'de tamamlanan gazino binası yapılmıştır. Şehir Kulübü olarak kullanılan gazino binası da 1963'te yıkılmıştır. Daha geniş bilgi için bk. Veysel Usta, "Trabzon Metropoliti Tarafından 1858'de Rus Çarı'na Hediye Edilen XIII. Yüzyıla Ait Rumca Bir Eser: Halk Kütüphanesindeki Trabzon El Yazması", Orta Çağ Araştırmaları Dergisi, IV/I, Haziran 2021, s. 54-63.

¹⁴ II. Abdülhamid'in saray baş mimarı Raimondo D'aranco tarafından İstanbul Beşiktaş semtinde inşa edilmiş olan Şeyh Zafır Türbesi ile benzerlikleri olan bu şapel, Türk Dönemi kullanımına geçtikten sonra yıkılmıştır.

Görsel 7. Komnenos Kralı IV. Aleksios'un ve Son Gürcistan Kralı II. David Solomon'un Mezarları.

Komnenoslar döneminden kalma bir diğer dini yapı da 1917 yılında Rus işgali sırasında Arkeolog F. Uspenski tarafından yapılan kazılarla ortaya çıkarılan Komnenos Kralı IV. Aleksios'un anıt mezarıdır. Fatih Büyük Camii doğusunda yer alan yapının 1429 yılında IV. John tarafından kendisinin öldürttüğü babası IV. Aleksios için yaptırdığı kabul edilmektedir¹⁵. Baldaken biçiminde dört sütunun taşıdığı esasında kubbe örtülü olduğu düşünülen yapı 1918 yılında yıkılmıştır.

Gayrimüslim dini yapılarından bir diğeri de Nyssalı Aziz Gregory Kilisesi'nin hemen yakınında 1815 yılında yaptırılan Son Gürcistan Kralı II. David Solomon'un mezarıdır. Bu mezar yapısı da diğeri gibi baldaken bir düzenlemeye sahiptir. Dört omuzlu, kiremit kaplı üst örtünün ortasındaki petek ve haçlı külahı ile diğerdinden farklılık göstermektedir.

Trabzon şehrinin 15 Ağustos 1461 tarihinde Osmanlı İmparatorluğu tarafından fetihini müteakiben Türk-İslam beldesi olarak yoğun bir imar gördüğü günümüzde de takip edilebilmektedir. Erken tarihli bazı camilerin yerlerinde yenilerinin inşa edilmiş olduğu arşiv kayıtları ile sabittir. 1523 tahririnde adı geçen Merhum Sultan Abdullah Mescidinin İç Kale Camii, aynı tahrirde Mescid-i Babı Bazar olarak isimlendirilen yapının, minaresi hariç, tamamen yenilenen Pazarkapı Camii, Mescid-i Hacı Kasım'ın sonradan yapılan Çarşı camii, Mescid-i Mahmud Ağa'nın minaresi dışında tamamen yenilenen Tabakhane Camii, Mescid-i Kıssıhan'ın Musa Paşa Camii olduğu tespit edilmiştir (Açık 2020: 336). 1553 tahririnde "Ser bevvan ve Utekayı- İskender Paşa Hacı Hasan Ağa Bin Abdullah Nam Sipahi" olarak kaydedilen mescidin Sakız Meydan Camii, Eksotha Mescidinin Hızır Bey Camii yerinde olduğu belirlenebilmektedir (Tuluk 2021: 266). 1553 tahririnde "Mahalle-i Meydan-ı Kavak ki Mescid-i Hoca Ali-Zâde Mehmed Çelebi" olarak kaydı olan cami, daha önceden Faroz Camii günümüzde ise Yalı Camii yerinde var olan yapı olmalıdır (Açık 2020: 337). 1570'li yıllarda inşa edildiği kayıtlarda mevcut olan Gülbaharhatun Mahallesiindeki Süleyman Bey/Kabak Meydanı Camii'nin de sonradan yapılan İncirlik Camii yerinde olduğu düşünülmektedir (Tuluk 2021: 268). Ketencizade Mescidi günümüzdeki Gözaçan Camii yerinde olmalıdır.

¹⁵ IV. John Değirmendere ile Esentepe (Arafilboy) Mahalleleri arasında babası IV. Aleksios Komnenos'u 1429 yılında başını vurdurarak öldürmüştü, ilk önce Kızlar Manastırı'na gömdürmüştü kısa bir süre sonra da bu mezar anıtını yaptırarak naaşı buraya naklettirmiştir.

Osmanlı Döneminde inşa edilen bazı mescitler ise tamamen yok olmuşlar, yalnızca arşivlerde ya da yer adlarında isimleri kalmıştır. Amasya Camii Şerifi, Osmanlının iskân politikaları gereği zorunlu olarak Amasya'dan getirilen ahali için yaptırılmıştır. Günümüzde Trabzon Müftülüğü binasının bulunduğu yerde olan cami, Sedat Çetintaş'ın 1937 yılı raporunda kıymete haiz görülmediği için yıkılmıştır¹⁶. 1523 tarihli tahrirde, “Mahalle-i Mescid-i Hüseyin Ağa Ki Serhazin Būd Der Nezd-i Saray-ı Amire” olarak adı geçen caminin Sarayatik Camii olduğu ve 20. Yüzyılın başlarında yıkıldığı anlaşılmaktadır. 1523 tahririnde “Mahalle-i Mescid- i Hacı Baba Der Kale-i Evsat” olarak geçen caminin aynı adla anılan tekke ile kompleks bir düzende yapıldığı düşünülmektedir (Açık 2020: 335). Aşağı Hisarda Mevlana Şuca Mescidi, Boyahane Mescidi ve yeri tam olarak bilinmeyen Şeyh Sinan Mescidi tamamen yok olan diğer ibadethanelerdendir (Bostan 2002: 136).

S. No	Yapı Adı	Bulunduğu Mahalle	S. No	Yapı Adı	Bulunduğu Mahalle
1	Amasya Câmî'-i Şerifi	Ortahisar Mahallesi	27	Mescid-i Saray/ Paşa Saray Mescidi	Ortahisar Mahallesi
2	Hacı Ali Ağa Mescidi/ Camii	Esentepe Mahallesi	28	el-Hâcc Osman Mescidi	Pazarkapı Mahallesi
3	Zağanos Mescid-i Şerifi	Aşağı Hisar	29	Ekizzâde Hacı Osman Câmî	Pazarkapı Mahallesi
4	Bayram Bey Mescidi/Camii	Ortahisar Mahallesi	30	Nur Seyyid Mescidi/ Nureddin Mescid	Erdoğdu Mahallesi
5	Ketencizâde (Mehmed Efendi) Mescidi/Câmii	Boztepe/Yeni Cuma Mahallesi	31	Kasabzâde Hacı Hasan Câmî	Erdoğdu Mahallesi
6	Gözaçan el-hâcc Ahmed Ağa Câmî	Boztepe/Gazipaşa Mahallesi	32	İmamzâde Mehmed Câmî	Pazarkapı Mahallesi (?)
7	Câmî-i Manastr	Doğu varoşları	33	Mustafa Ağa Câmî	-
8	Tavaşi Mahmud Ağa Mescidi/Câmî	Cumhuriyet Mahallesi	34	Dazyâ Mescidi	-
9	Rabia Hatun Mescidi/ Kâşifkızı Mescidi	Yeni Cuma Mahallesi	35	Hacı Ahmed Bey Câmî/Hacı Mahmud Camii	Yalı Mahallesi
10	Hacı Osman Mescidi	Hızırbey/Yalı Mahallesi	36	Tahmisler Cami-i Şerifi	
11	Hoca Ali Mescidi/Kabak Meydanı Câmî	Gülbahar Hatun Mahallesi	37	Melamiler Mescidi	Yeni Cuma Mahallesi
12	Semerkandî Hacı Hasan Efendi Câmî	Gülbahar Hatun Mahallesi	38	Molla Mir Mescidi	-
13	Karabaş Mescidi/ Câmî/ Hasan Ağa Mescidi	Pazarkapı Mahallesi	39	Hacı Ali Ağa Mescidi	Çömlekçi Mahallesi
14	Kasım Paşa Mescidi	Doğu Varoşları	40	Boladzâde Ahmed Ağa	Ortahisar Mahallesi

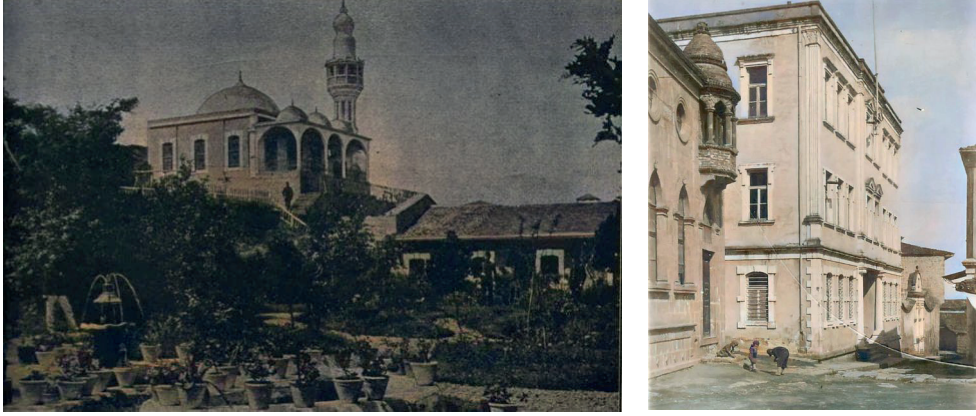
¹⁶ 1523 tahririnde “Mahalle-i Mescid-i Amasya Der Nezd-i Hamam-ı Çifte” şeklinde kaydedilmiştir. Bu nedenle yapının 15. Yüzyıl sonu 16. Yüzyıl başlarında yaptırıldığı düşünülmektedir. Caminin arsası 1953 yılında Belediye tarafından satışa çıkarılmıştır. Günümüzde Ortahisar Mahallesinde Amasya Mescidi Sokak adıyla yaşatılmaktadır.

15	Ebü'l-Feth Sultan Mehmed Han Câmii/ Kassabzâde Hacı Hasan Câmii	Erdoğdu Mahallesi	41	İmamzâde Mehmed Câmii	Pazarkapı Mahallesi
16	Köhne Hamam Mescidi	Doğu Varoşları	42	Çardak Camii	Çarşı Mahallesi
17	Mağara Mescidi	Esentepe Mahallesi	43	Süleyman Bey Camii	Gülbahar Hatun Mh.
18	Muhyiddin Mescidi/ Câmii	Cumhuriyet Mahallesi	44	Başmaccı Câmii-i Şerifi	Kemerkaya Mahallesi
19	Paşa Sarayı Mescidi	Pazarkapı Mahallesi	45	Nur Seyyid Mescidi	-
20	Saray-ı Atik Câmii (Hüseyin Ağa Mescidi)	Ortahisar Mahallesi	46	Seyyid Hacı Abdullah Efendi	İskenderpaşa Mahallesi
21	Kethüda Câmii	Erdoğdu Mahallesi	49	Bayram Bey Mescidi	Ortahisar Mahallesi
22	Nurullah Mescidi	Erdoğdu Mahallesi	50	Ahmet Paşa Mescidi/ Şirin Hatun Mescidi	Ortahisar Mahallesi
23	Gazzâz kızı Havva Hatun Mescidi	Doğu Varoşları	51	Boladzâde Ahmed Ağa Câmii/Amasya Camii	Ortahisar Mahallesi
24	Hacı Ramazan Mescidi-i Şerifi	Yeni Cuma Mahallesi	52	Hacı İbrahim Câmii-i Şerif'i	Çarşı Mahallesi
25	Kıssahan Camii-i Şerifi/ Musa Paşa Camii	Ortahisar Mahallesi	53	Hacı Hasan Ağa Mescidi	Bahçecik Mahallesi
26	Kale-i Kule Camii-i Şerifi	Ortahisar/Bahçecik Mahallesi	54	Hasan Paşa Camii	Erdoğdu Mahallesi

Görsel 8. Trabzon'da kaybolan cami ve mescitler tablosu¹⁷

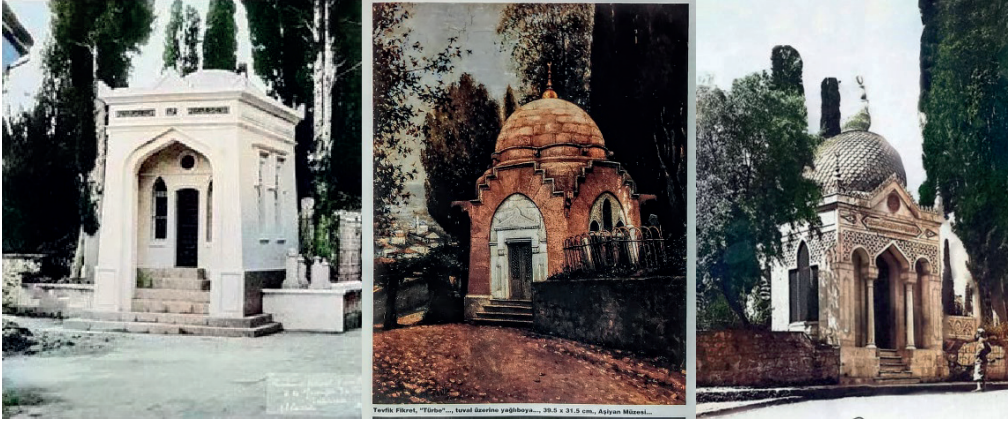
Bu cami ve mescitler içerisinde fotoğrafı mevcut olanlardan birisi Hasan Paşa Kışlası içerisindeki Hasan Paşa Camii'dir. Önünde üç gözlü son cemaat yeri olan tek kubbeli bu cami, köşk şerefeli minaresi ve pencere söveleri ile 19. yüzyıl ortalarında yapılmış olmalıdır. Eklektik bir üslup gösteren caminin oryantalist öğeleri şehrin mimari mirasının zenginliğine katılmaktaydı. Zağnos Mescidi ya da Ortahisar Mescidi olarak bilinen yapı, Fatih Büyük Camii ile Trabzon Hükümet Konağı arasında bulunmaktaydı. Köşk mescit tasarımı gösteren bu yapı da 18. Yüzyılın sonu 19. Yüzyılın başlarında inşa edilmiş olmalıdır. Kesmeteş malzeme ve nitelikli bir işçilikle yapıldığı anlaşılan mescidin sivri kemerli alt sıra ve yuvarlak üst sıra pencereleri ile köşk minaresi estetik bir görünüm sağlar.

¹⁷ Bu tabloda listelenen cami ve mescitler arşiv kaynaklarından yararlanılarak tespit edilmişlerdir. Kâtiplerin aynı yapıyı farklı isimle kaydetme gibi durumları da göz önünde tutulmalıdır.

Görsel 9. Hasanpaşa Camii ve Zağanos Mescid-i Şerifi/Ortahisar Mescidi

Trabzon'da kaybolan dini yapılar arasında türbeler önemli bir yere sahiptir. Gülbahar Hatun mezarlığında II. Abdülhamid tarafından 1890'lı yıllarda yaptırılan Trabzon Valilerinden Yusuf

Görsel 10. Yusuf Ziya Paşa ve Asım Mehmet Paşa, Kadri Paşa, Ferik Hamdi Paşa Türbeleri.

Ziya Paşa ve Asım Mehmet Paşa Türbesi, 1903 yılında yaptırılan yine Trabzon valilerinden Kadri Paşa Türbesi¹⁸, 1907 yılında yaptırılan Fıkra Kumandanı Ferik Hamdi Paşa Türbesi eklektik üslupla yapılan güzel örneklerdendir. Bu türbelerin 1937 yılında kısa bir süre içerisinde yıkılmaları “anılardan intikam alma fenomeni” olarak tanımlanan kavram ile açıklanabilir¹⁹.

¹⁸ Yukarıdaki Kadri Paşa Türbesi fotoğrafı, Tevfik Fikret tarafından, kendisine gönderilen Kadri Paşa Türbesi'nin basılı olduğu fotokarta bakılarak yapılmış yağlı boya resim çalışmasıdır. İstanbul Aşiyen Müzesi'nde sergilenmektedir.

¹⁹ Yusuf Ziya Paşa ve Asım Mehmet Paşa Türbesi Sedat Çetintaş'ın 1937 yılında yazdığı sanatsal ve tarihi açıdan “önemsizdir” raporu gereği, Kadri Paşa ve Ferik Hamdi Paşa türbelerinin de Üçüncü Bölge Umumi Müfettişi Tahsin Uzer'in bizzat emri ile 1937 yılında yıktırıldığı bilinmektedir. Bu konuda daha geniş bilgi için bk. Mustafa Yazıcı (1995). *Osmanlı Dönemi On Meşhur Trabzon Valisi*, Trabzon: T.C. Trabzon Valiliği Yayınları; M. Akif Bal (2004). “Trabzon'un Kudretli Valisi: Kadri Bey”, *Hatıralarda Trabzon'un Yakın Tarihi (1860-1950)*, Trabzon: Abp Yayınevi, 27-39; Ö. İskender Tuluk, Deniz Bayrak (2020). “Yıkarak İnşa Etmek: Trabzon Şehrinin Fiziksel Gelişimi Üzerine Bir Tersten Okuma Denemesi”, *I. Uluslararası Karadeniz Tarihi Sempozyumu*, Haz. Kenan İnan, Deniz Çolak, Trabzon: Avrasya Üniversitesi Yayınları, 769-788.

2.3. Kamu Yapıları

Trabzon’da günümüze gelememiş olan yapı gruplarından bir diğeri de içerisine yönetim yapıları, medreseler, mektepler, hastaneler, konsoloshaneler ve karakolhaneleri dâhil ettiğimiz kamu yapılarıdır. Devlet eliyle ya da kontrolünde yapılan bu yapılardan ne yazık ki günümüze çok az sayıda örnek gelebilmiştir.

Trabzon merkez ilçede Bizans Döneminde yapıldığı kaynaklardan belirlenebilen Strategos Komutanlık Karargâhı (Bryer ve Winfield 1985: 350) öncesi yönetim yapıları bilenememektedir. Yukarıhisar’da Biznas İmparatoru I. Basileios Dönemine (867-886) tanımlanan bu yapının daha sonra Tekfur Sarayı olarak adlandırıldığı görülmektedir. Komnenosların büyük sarayı da İç Kale’de (Yukarı Hisar) inşa edilmiş ve kalıntıları günümüze ulaşabilmiştir (Rice 1930: 145). Falmerayer’in ulaştığı el yazmalarında bu sarayın büyüklük ve güzelliği destansı bir dille anlatılmaktadır. Osmanlı fethi müteakiben bazı ekleme ve tadilat değişiklikleri ile bu sarayı kullansa da sonraki yıllarda askeri alan olarak değerlendirmiştir. Ortahisar Mahallesi Saray Atık olarak inşa edilen Osmanlı yönetim yapısının tam olarak yeri de mimarisi de henüz saptanamamıştır. 1933 yılında inşa edilen günümüzdeki Hükümet Konağı, 1820 yılında yapılan ve 1863 yangınında büyük çoğunluğu kullanılamaz hale gelen ve 1863-1868 yılları arasında yeniden yapılan eski konağın yerinde yapılmıştır.

Kamu yapıları içerisinde eğitim alanında inşa edilmiş medreselerden günümüze gelebilen örnek yoktur. Belirlenebilen dokuz medresenin en erken olanı 1502 yılına tarihlenen Gülbahar Hatun manzumesi içerisindeki Hatuniye/İmaret Medresesidir. Tuluk, günümüzdeki cami şadırvanı kuzeyinde “L” biçimli ve önünde revak dizini olan on medrese hücreli bir restitüsyon önermektedir (Tuluk 2010: 132). Aynı yüzyıldan bir başka medrese, 1529 yılında inşa edilen İskender Paşa Medresesi’dir. Günümüzde yalnızca giriş kapısı ile temsil edilen medrese, iki katlı ve tek kütle biçimlidir (Kurak Açıcı 2017: 279). Giriş kapısının işçilik ve üslubuna göre yapının batılılaşma döneminde esaslı bir onarım geçirdiği anlaşılmaktadır. Saraçzade Medresesi Fatih Büyük Camii kuzeyinde mescit ile kompleks yapıda 1848 yılında inşa edilmiştir. Yazıcı Metin, açık avlulu iki katlı ve dikdörtgen bir plana sahip olan medresenin “U” biçimli revak düzeni ile erken devir medreselerine benzetmektedir (Yazıcı Metin 2022: 202).

S. No	Yapı Adı	Yeri	Yapım Tarihi	Durumu
1	İmaret/Hatuniye Medresesi	Gülbahar Hatun Mahallesi	1502	Yıkılmış
2	İskender Paşa Medresesi	İskenderpaşa Mahallesi	1529	Yıkılmış
3	Zeytunluk Medresesi	Gazipaşa Mahallesi	1722	Yıkılmış
4	Hamza Paşa Medresesi	Gülbahar Hatun Mahallesi	1735	Yıkılmış
5	Müftü Camii Medresesi	Çarşı Mahallesi	1742	Yıkılmış
6	Çarşı Camii Medresesi	Çarşı Mahallesi	1520/1839	Yıkılmış
7	Saraçzade Medresesi	Ortahisar Mahallesi	1848	Yıkılmış
8	Ortahisar Medresesi	Ortahisar Mahallesi	1850 (?)	Yıkılmış
9	Bazar Kapu Medresesi	Pazarkapu Mahallesi	1851	Yıkılmış

Görsel 11. Trabzon’da kaybolan medreseler tablosu.

Görsel 12. Gülbahar Hatun Medresesi; İskender Paşa Medresesi (Ö. Akbulut arşivi).

Bir diğer eğitim alanı kamu yapı grubu aslında medreselerin devamı niteliğinde ancak daha geç yapıları olan mekteplerdir. Trabzon Sancağı merkezinde 1905-1906 eğitim-öğretim yılında toplam 23 İptidai Mektebi mevcuttur. 1898 yılı Trabzon maarif salnamesinde Hatuniye/(Ülkü/İmaret) İptidaiyesi'nin adı, işleyişi, dersleri, kadrosu ve 189 öğrencisi olduğu kayıtlıdır (1316 TS, s.279). 1904 yılı salnamesinde adı geçen Zeytunluk İptidaiyesi, daha sonradan Cudi Bey Mektebi olarak adı değiştirilmiş ve bu adla halen eğitim-öğretime devam etmektedir. Bu iptidaiyenin mevcudunun 170 öğrenci olduğu, bir müdür ve 6 mualliminin olduğu da kayıtlıdır (1321 TS, s.319). Numune-i Edeb İptidaiyesi daha küçük bir yapıdır.

II.Abdülhamid Devri'nden önce Trabzon'da 1 rüştiye tespit edilebilmiştir (Cevad 2002: 137). 1869 yılı salnamesinde ilk olarak kaydı geçen Trabzon Rüştiyesi'nin (1286 TS, s.80) yeri tespit edilememiştir. II. Abdülhamid tarafından 1891 yılında yaptırılan Trabzon İnas Rüştiyesi, Askerlik Şubesi ve Trabzon Devlet Tiyatroları binası olarak işlev değiştirmiş ancak varlığını devam ettirmiştir. 1882 yılında açılan Trabzon Askeri Rüştiyesi, günümüzdeki Gazipaşa Ortaokulu'dur.

Trabzon'daki ilk idadi mektebi Nemlizade ailesinin gayretleri ile 1880 yılında Gülbahar Hatun Mahallesinde Reşit Efendi Konağında açılmıştır (Cevad 2002: 215). Ancak 1887 yılında inşa edilen günümüzdeki Trabzon Lisesi'nin eski binası bu eğitim müessesesinin ilk kurumsal yapısıdır. Daha sonra Darülmuallimin mektebi olarak hizmet eden yapı yıkılmış ve yerine 1938 yılında şimdiki bina yapılmıştır.

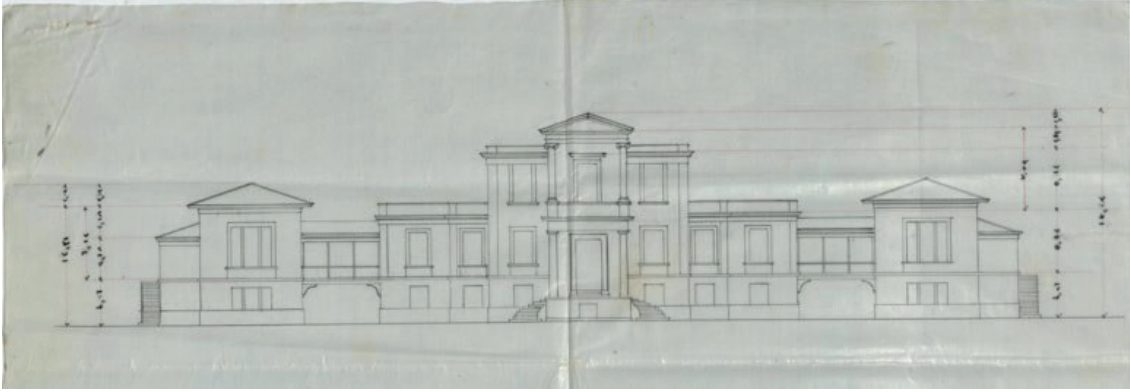
S. No	Yapı Adı	Durumu	S. No	Yapı Adı	Durumu
1	Hatuniye İptidaiyesi	Yıkılmış	1	Rum Mektebi	Yıkılmış
2	Zeytunluk İptidaiyesi	Yıkılmış	2	Ermeni Mektebi	Yıkılmış
3	Numune-i Edeb İptidaiyesi	Değişmiş	3	Katolik Mektebi	Yıkılmış
4	Trabzon Rüştüyesi	Değişmiş	4	Fransız Mektebi	Değişmiş
5	Trabzon İnas Rüştüyesi	Değişmiş	5	Frontistrion	Değişmiş
6	Trabzon Askeri Rüştüyesi	Yıkılmış			
7	Trabzon Mekteb-i İdadi Mülki	Değiştirilmiş			
8	Trabzon Darülmualim Mektebi	Yıkılmış			

Görsel 13. Trabzon'da kaybolan ya da değiştirilen mektepler tablosu.

Görsel 14. Trabzon Hatuniye İptidaiyesi (Ülkü İlkokulu) ve Trabzon Mekteb-i İdadi Mülki (Trabzon Lisesi)

Trabzon'da gayrimüslim okulları da eğitim yapıları arasında önemli bir yere sahiptir. Bu yapılardan Fransız Frerler Mektebi ile Frontistrion işlev değişikliği ile günümüze gelebilmiş diğerleri yıkılmıştır.

Görsel 15. Trabzon Appiteion Çocuk Hastanesi Yapım İsteği Dosyasına Eklenen Ön Cephe Görünüş Çizimi (BOA)

Trabzon merkez ilçede inşa edilmiş olan ve günümüze ulaşamayan bir diğer kamu yapı grubu da hastanelerdir. 1838 yılında Güzel Hisar'daki Üçüncüzelerin saray binası Karantina bölgesi olarak kurulmuş ve bu yapı 1869 yılında Belediye Tabipliği idaresinde hizmete devam etmiştir (Öksüz 2007: 75). 1908 yılında yenilenen yapı yeni hastane binası kuruluncaya kadar şehrin en büyük hastanesi olmaya devam etmiştir. Boztepe'nin batı yamaçlarında inşa edilen Akpiteion çocuk hastanesi ise gayrimüslimlerin şehirdeki bilinen en büyük sağlık kuruluşudur. Günümüzde yerinde Kemik Hastanesi yapılan bu bina, planı ve tasarımı bakımından dikkate değer bir yapıdır.

S. No	Konsolusluğu Açan Devlet	Açılış Tarihi	İlk Konsolos	Mevcut Durum
1	Ceneviz Cumhuriyeti	1290	Paolino Doria	Yıkılmış
2	Venedik Cumhuriyeti	1320	Giovanni Sanudo	Yıkılmış
3	Fransa	1803	Pierre Jerome Dupre	Yıkılmış
4	Rusya	1806	Roubaud	Yıkılmış
5	Sardunya	1827	Ludwig Philipp Gersi	Yıkılmış
6	Avusturya-Macaristan İmp.	1829	Ludwig Philipp Gersi	Yıkılmış
7	İngiltere	1830	James Brant	Yıkılmış
8	İran	1832	Şehbender Murtaza	Yıkılmış
9	İsveç-Norveç	1832	Jan Lazar Lambert	Yıkılmış
10	Toscana	1837	Filippo Fabbri	Yıkılmış
11	Yunanistan	1839	Filippo Fabbri	Yıkılmış
12	Hollanda	1843	-	Yıkılmış
13	Belçika	1844	Jan Hanry Charnaud	Yıkılmış
14	Danimarka	1854	Filippo Fabbri	Yıkılmış
15	Sicilyateyn (Napoli ve Sicilya)	1856	Filippo Fabbri	Yıkılmış
16	Prusya	1858	Otto Blau	Yıkılmış

17	ABD	1859	Edward P. Peters	Mevcut
18	İtalya	1862	Verdinios	Yıkılmış
19	İspanya	1871	Jan Patist Morango	Yıkılmış
20	Almanya	1886(?) ve 1910 yeniden	Bergfold	Yıkılmış
21	Bulgaristan	1913	İvan Hamamcıyef	Yıkılmış

Görsel 16. Trabzon'da Açılan Konsoloshaneler Tablosu.

Trabzon'da yok olan kamu yapı grubu arsında konsoloshanelerinin de önemli bir yeri vardır. Trabzon'da 13. Yüzyılın sonlarından I. Dünya Harbine kadar 21 konsoloshanenin açıldığı tespit edilebilmiştir (Küçüküğürlü ve Başkaya 2019: 75-83). Erken tarihli olanlar değerlendirme dışında tutulursa bu konsoloshaneler ilk başlarda sade bir mimari tarzı gösterirken ilerleyen yıllarda gösterişli yapılara dönüşmüşlerdir.

Meydan-ı Şarkî'de inşa edilen karakolhane, Atapark'ın kuzeyinde inşa edilen İnhisar Riyaset Binası ve Gümrük Binaları gibi birçok kamu yapısı daha Trabzon şehrinin zamansal döngüsünde yok olmuşlardır.

2.4. Sivil Yapılar

Trabzon'da günümüze gelemeyen yapı gruplarından bir diğeri de, çarşılar (sokak bütünlüğü olan), ticari yapılar, banka binaları, sinema binası, su yapıları ve köşk-kontları içeren sivil yapılardır. Yukarıda olduğu gibi burada da yapıların tamamı değil seçilen örnekler üzerinden anlatım yapılmış, gerekli görülen tablolar eklenmiştir. Trabzon şehir yerleşkesinde ticari döngünün yaşandığı Pazarkapı, Çarşı, Kemer kaya, İskenderpaşa ve Ortahisar Mahalleleri sınırları içerisinde kalan alanlarda, Osmanlı Döneminde inşa edilmiş 29 çarşı belirlenmiştir²⁰.

S . No	Çarşı Adı	Mahalle	S . No	Çarşı Adı	Mahalle
1	Abacılar Çarşısı	Çarşı Mahallesi	16	Kalhane Arastası	Kemerka ya Mahallesi
2	Aktarlar Çarşısı	Kemer kaya Mahallesi	17	Mısır Çarşısı	Çarşı Mahallesi
3	Bakırcılar Çarşısı	Çarşı Mahallesi	18	Pazarkapı Çarşısı	Pazarkapı Mahallesi
4	Balık Pazarı	Çarşı Mahallesi	19	Sandıkçılar Çarşısı	Çarşı Mahallesi
5	Beşikçiler Arastası	Pazarkapı Mahallesi	20	Saraçlar Çarşısı	Çarşı Mahallesi
6	Bezzazlar Çarşısı	Çarşı Mahallesi	21	Sarraflar Çarşısı	Kemerka ya Mahallesi
7	Çakmakçılar Çarşısı	Kemer kaya Mahallesi	22	Semerciler Çarşısı	Çarşı Mahallesi

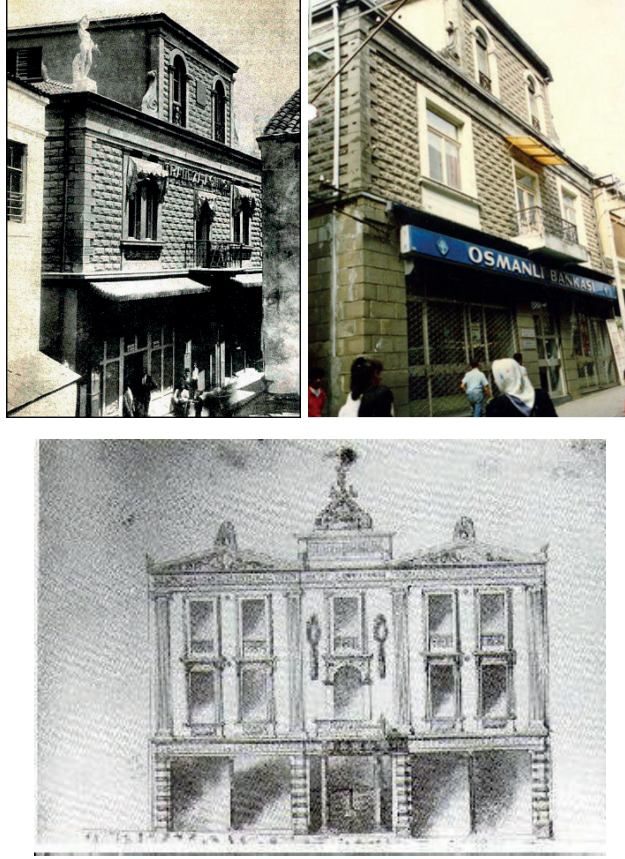
²⁰ Çarşıların belirlenmesinde başvuru kaynağı olarak belirtilen çalışmalar esas alınmış, arşiv belgeleri taranmıştır. Muzaffer Başkaya (2015). *Cumhuriyetin İlk Yıllarında Trabzon'da Ekonomik Hayat*, Trabzon: Serander Yayınları; Melek Öksüz (2006). *Onsekizinci Yüzyılın İkinci Yarısında Trabzon Toplum-Kültür-Ekonomi*. Trabzon: Serander Yayınları; Küçüküğürlü, M. ve Başkaya, M. (2019). *Sorularla Trabzon Tarihi*. Konya: Çizgi Kitabevi Yayınları.

8	Çarıklılar Çarşısı	Kemerkey Mahallesi	23	Sipahi Pazarı	Çarşı Mahallesi
9	Çubukçular Çarşısı	Çarşı Mahallesi	24	Soğan Pazarı	Pazarkapı Mahallesi
10	Debbağlar Çarşısı	Cumhuriyet Mahallesi	25	Tabancacılar Çarşısı	Çarşı Mahallesi
11	Değirmendere Çarşısı	Değirmendere Mahallesi	26	Tarakçılar Çarşısı	Kemerkey Mahallesi
12	Demirciler Çarşısı	Kemerkey Mahallesi	27	Terziler Çarşısı	Çarşı Mahallesi
13	Kasaplar Çarşısı	Kemerkey Mahallesi	28	Yemeniciler Arastası	Kemerkey Mahallesi
14	Kazancılar Çarşısı	Kemerkey Mahallesi	29	Zağnos Çarşısı	Ortahisar Mahallesi
15	Kazazlar Çarşısı	Kemerkey Mahallesi			

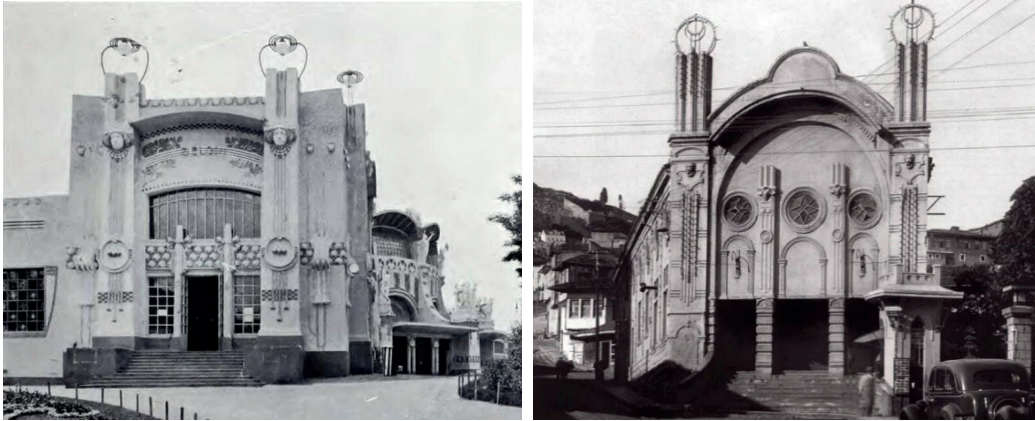
Görsel 17. Trabzon Çarşıları Tablosu.

Trabzon'da inşa edilen ticari yapıların ekseri çoğunluğunu “karma yapı” olarak değerlendirilen, zemin katı iş yeri, üst katı ise kısmi ya da sürekli ikametgâha mahsus yapılar oluşturmaktadır. Cephe düzenleri ile dönemin üslubuna uyularak itinalı bir işçilik gösteren bu grup yapıları, başkent ve büyük şehirlerde inşa edilen hemicinsleri ile kıyaslanacak kadar iddialı örnekler de barındırmaktadır (Yavuz 2007: 429). Günümüzde Eski PTT, Kalcıoğlu Konağı, Eski Askeri Rüştüye Binası, Eski Cihan Oteli, Alemdarların Evi, Eski İş Bankası Binası, Gazeteciler Cemiyeti Binası, Belediye Sağlık Müdürlüğü Binası, Uzun Sokak İdare Mahkemesi Binası gibi yapılarla temsil edilen karma yapıların şehirde çok daha yaygın olduğu değerlendirilmektedir.

Trabzon ticaretinin arttığı 19. Yüzyıl içerisinde şehirde birçok banka binası kurulmuştur. 1890 yılında kurulan Ziraat Bankası'nı 1891 yılında kurulan Osmanlı Bankası takip etmiştir. Bu iki bankanın ilk yerlerinin hangi binalar olduğu henüz bilinmemektedir. Sonraki yıllarda Ziraat Bankası Maraş Caddesi üzerindeki günümüzdeki yerinde, Osmanlı Bankası da Kunderacılar Caddesi üzerindeki Atina Bankasının yerinde faaliyet göstermiştir. 1904 yılında kurulan Kabayanidis Bankası ve 1905 yılında kurulan Kostaki Bankası bankerlik müessesesi biçiminde yapılsa da başka illerde de şubeleri olan banka düzenindeki kuruluşlardır. 1908 yılında kurulan Atina Bankası, çatısı üzerindeki klasik dönem biçimlerini taklit eden mermer heykeli ile dikkat çekmektedir. Kuruluş yılı tam olarak bilinmeyen ancak 20. Yüzyıl başlarında kurulduğu tahmin edilen Nemlizada Kaptan Bey Bankası, 1928 yılında kurulan İş Bankası Binası, Kunderacılar Caddesi üzerindeki Kabayanidis Bankasının binasında faaliyet göstermiştir. 1928 yılında kurulan Karadeniz Bankası ve Trabzon Bankası binaları ile ilgili fotoğraf elimizde yoktur.

Görsel 18. Çatısında heykel bulunan Atina Bankası, Atina Bankası'na taşınan Osmanlı Bankası, Kabayandis Bankası çizimi.

Görsel 19. R. D'Aranco, Torino/İnternazionale Esposizione, 1902 ve Trabzon SinemaBinası (1910).

Trabzon Sinema'sı 1910 yılında "Meydanın" güneydoğusunda art nouveau üslubu ile inşa edilmiş ve 1958 yılında yol yapım çalışmaları nedeniyle yıkılmıştır. Trabzon Sinema binasının Raimondo D'Aranco'nun İtalya/Torino Dekoratif Sanatlar Uluslararası Sergisi için hazırlanan ülke pavyonları projesinin Belçika pavyonu ile hem yapısal düzenleme hem de giriş cephelerinin şaşırtıcı benzerliği her ne kadar ünlü İtalyan mimarı hatırlatsa da kendisinin Trabzon'a geldiğine dair hiçbir iz yoktur. Bu nedenle yapının proje müel-

lifi olarak D'Aranco kabul edilse bile yürütücü mimar olmadığı anlaşılmaktadır.²¹ Trabzon şehir yapılanmasında önemli bir yeri olan su yapılarının büyük bir çoğunluğunun da yok oldukları anlaşılmaktadır. Kral Kızı Hamamı, Kule Hamamı, Tekfur Sarayı Hamamı Osmanlı öncesinden kalan ve kaynaklarda adı geçen su yapılarıdır (Bryer ve Winfield 1985: 374). Tekfur Çayırı Hamamı, Yokuzoğlu Hamamı, Kahyaoğlu Hamamı, Çömlekçi Hamamı ise Osmanlı Döneminde inşa edilmiş ancak günümüze ulaşamamış yapılardır. Trabzon şehrinin mahallelerini süsleyen çok sayıda sokak çeşmesinin de günümüze ulaşmadığı değerlendirilmektedir. Bunların en güzellerinden biri olan ve 1844 yılında mermerden yapılmış olan Abdullah Paşa Çeşmesi'nin yeri değiştirilmiştir. Meydanın üst tarafında Taksim Meydanında su maksemının duvarına bitişik olarak yapılmış olan bu çeşme, günümüzde Ortahisar Mahallesinde Zağnos burcunun doğu yüzüne taşınmıştır.

Görsel 20. Çömlekçi Hamamı (Karpuz 1994:147); Abdullah Paşa Çeşmesi, Taksim meydanında Maksem ile birlikte (Yıldız Albümü) ve Taşındığı Ortahisar Zağnos Burcundaki güncel görüntüsü.

Köşk, konak ve geleneksel Trabzon evleri de şehrin tarihi kent kayıp yapı sanatı örnekleri arasında önemli bir yer tutmaktadır. 10 - 11. yüzyıllarda Bizans İmparatorları tarafından davet edilen Rus drujinaları/Kiev Knezliği Prenslерinin Trabzon'da ağırlandıkları hatta yazlıklar yaptırdıkları bilinmektedir²². Komnenos Krallığı Döneminde de bu geleneğin devam ettirildiği ve Rus elitlerinin Trabzon'da Boztepe Dağı (Mithra Dağı) yamaçlarında inşa edilen Kızlar Manastırı başta olmak üzere farklı konaklarda ağırlandıkları Metropolit kayıtlarından anlaşılmaktadır²³. Günümüzde Bengisu Mahallesi sınırları içerisinde kalan Kiserna/Katarina/Mavlavita Köşkü, seyyahların çizimlerinden tespit edilebilmektedir (Görsel 6). Osmanlı İmparatorluğu hâkimiyeti zamanında da Trabzon Levantenlerinin köşkler yaptırdıkları mevcut yapılardan da takip edilebilmektedir²⁴.

²¹ Trabzon'da birçok yapının mimarı olan Alexander Kakulidis ile D'Aranco Avusturya Viyana'da ünlü art nouveau mimarı Otto Wagner Atölyesi'nde beraber eğitim görmüşlerdir. Bu bağlantıdan yola çıkarak hem Atatürk Köşkü'nün hem de Trabzon Sinema Binası'nın proje müellifi olarak D'Aranco, her iki yapının yürütücü mimarı olarak da Alexander Kakulidis kabul edilebilir.

²² E. Uzun, *Trabzon Üzerine Notlar*, Trabzon: Eser Ofset, 2011, s. 16.

²³ Christantos Filifidis, *I Ekklisia Trapezoúntos*, T. 4-5, (anátupo tis ékdosis 1933), Athína: Archives du Pont, 1973, s. 161.

²⁴ Stefanos Yerasimos, "XIX. Yüzyılda Trabzon Rum Cemaati", Çev. İsmet Akça, Didem Danış, *Bir Tutkudur Trabzon*, Haz. İ. G. Kayaoğlu, Ö. Ciravoğlu, C. Akalın, İstanbul: YKY, 1997, s. 292.

Mahallelerin ana dokusunu oluşturan geleneksel evler, tarihsel süreç içerisinde meydana gelen yaşanmışlıkları ve tecrübeyi yansıtır bir mimari örgü içermektedir. Çoğunlukla iki katlı olan mahalle evlerinin konak olarak sınıflandırılanları, üç ya da daha çok katlı olabilmektedir. Taş ve ahşap bileşenlerinden oluşan bu evler, yağışın fazlalığı nedeniyle geniş saçaklı ve kiremit kaplı çok yönlü kırma çatı örtü sistemleri ile tamamlanmaktadır. Zemin katlar ve nemli olan kuzey ve batı cepheler tamamen taş malzeme, rutubetin az olduğu güney ve doğu cephelerde ise dolma ya da iç mekân bölme duvarlarında olduğu gibi bağdadi örgü tekniği kullanılmıştır (Karpuz 1993: 20). Zemin katın asıl önemli olan oylumu, içerisinde ocak, hela ve odunluğun da yer aldığı, ağaç ve süs bitkileri ile hem ekolojik hem de görsel değeri olan açık bahçe ya da avlulardır. Kışlık odalar, taşlık, kiler ve zaman zaman ahır-merek birimlerinin yer aldığı zemin katlar evin haremlik bölümünü oluştururlar. Üst katlar çoğunlukla iç sofalı ve yaşam odaları ile başodanın yer aldığı katlardır. Geleneksel Anadolu ev yapısında olduğu gibi geniş ve yüksek tutulan odaların süslü ahşap tavanları yanında çiçeklik, yüklük, sedir, kerhiz/gusülhane ve kahve ocakları gibi oda elamanları klasik uygulamalardır.

Sonuç

Şehrin mevcut mimari mirasının tanımlanması ve üslup özelliklerinin tespiti, yok olan yapı sanatı örneklerinin de bilinmesi ile kolaylaşmıştır. Bu mevcut ve kaybolan bütünleşmesi, şehrin yapısal varlığının süreçlerini ve bazı yerel özgünlük unsurlarının tespitini doğurmuştur. Şehirlerin kimliği için önemli bir belirleyici olan yer adlarından mahalle ve semt isimlerinin mevcut mahaldeki bir yapının adı ile anılır olduğuna burada da şahit olunmuştur. Güncel ismi Esentepe olan Arafilboy Mahallesi'nin adının Komnenoslar döneminde yapılmış olan Aya Philippe Kilisesi'nden kaynaklandığı anlaşılmıştır. Yapı Osmanlı Devleti zamanında her ne kadar Kudreddin Camii olarak dönüştürülmüş olsa da 14. yüzyıldan itibaren aynı adın kullanılıyor olması kent hafızası bakımından oldukça önemlidir. Şehrin ana arterleri “Kunduracılar, Maraş Caddeleri ve Uzun Sokak” düzenleri, Miletosluların Sinop kurulumuna göndermeler taşıdığı yorumlarına sebep olmuştur. Büyük Fatih Camii transeptinin kuzey kanadını oluşturan giriş kapısına dikilen sütunun Roma dönemindeki Trabzon tapınaklarından birisine ait olduğu, Küçük Ayvasıl Kilisesinin ana taşıyıcı sütunları ile aynı biçimde iyon düzeni üslubu gösterdiği hatırlatılmıştır.

İsimleri bilinmeyen bazı yapı sanatı örneklerine, farklı işlevlere sahip bağlantılı diğer yapılar vasıtasıyla ad önerileri yapılabilmektedir. Somut bir biçimde, “Rum Kilisesi/Çömlekçi Kilisesi” olarak kaydedilen yapının “Theodore Temardhokos Kilisesi” olabileceği önerilebilmiştir. Tarihi bilinmeyen yapılar, üslup ve mimari özellikleri bakımından değerlendirilerek tarihlendirmeler yapılabilmektedir. Yerinde yapı taramasında yeni yapıların da tespiti bir diğer önemli nokta olarak karşımıza çıkmıştır. Örneğin İkenderpaşa Mahallesi'nde bir sokağa adı verilerek yaşatılmaya çalışılan Trabzon Kalhane çarşısı ya da yapısının varlığı anlaşılmıştır.

Trabzon tarihi kent mimarlığının farklı sanat üsluplarına ev sahipliği yaptığı somut verilerle desteklenebilmiştir. Geleneksel Türk ticari alan görüntüsünde iç içe geçmiş dükkânların yanı başlarında özellikle başkent ve İzmir'de Levanten ailelerinin inşa ettirdikleri batılı üslup özellikleri taşıyan binalar takip edilebilmektedir. Trabzon tarihi kent mimarlığı içerisinde figürlü plastik süsleme unsuru olarak da dikkate değer bir malzeme birikimi olduğu tespit edilmiştir.

Sonuçta Helenistik Dönemden itibaren yapı sanatı örneklemini takip edilebilen Trabzon şehri, Roma, Bizans, Osmanlı ve Cumhuriyet devirlerinin katmanları ile çeşitlenerek zengin bir birikime erişmiştir. Başkalaşmak adına yola çıkılarak girilen imar faaliyetlerinde her şeyin paradoksal biçimde aynılaştığı günümüz kentlerine inat biriken bu çeşitlilik, şehir kimliğinin oluşması ve korunmasının baş eyleyenlerindedir. Çok hızlı dönüşüm süreçlerini tam anlamıyla sindiremeden yürüttüğünü zanneden günümüz insanı, mekânsal pratik edinimlerini de kontrol edemediğinden aidiyet duygusuna erişememekte ve kent hafızasını koruyamamaktadır. Kentsel hafızanın geri kazanılamaz şekilde aşınmasının önüne geçebilmek için hatırlatıcılara ihtiyaç duyulmaktadır. Bu bağlamda kayıp yapı sanatı örneklerinin gündeme getirilmesi ve kayıt altına alınması, mevcut tarihi eser varlığının korunması kadar önemlidir.

KAYNAKÇA

1316 tarihli Trabzon Salnamesi.

1321 tarihli Trabzon Salnamesi.

Açık, Turan (2020). “Hurûfât Defterlerine Göre Trabzon Şehri’nde Mahalle ve Camileri”, *I. Uluslararası Karadeniz Tarihi Sempozyumu Bildiriler Kitabı*, Avrasya Üniversitesi Yayınları, 325-352.

Akgül, H. Ç. ve Kılıç, S., Demirel, S., Yılmaz, E. (2022). “Trabzon İli Yüzey Araştırması 2021 Yılı Ön Sonuçları”, *Karadeniz Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, 8/14, 57-74.

Arrianus. (2005). *Arrianus’un Karadeniz Seyahati (Arriani Periplus Ponti Euxini)*, Çev. M. Arslan, İstanbul: Odin Yayıncılık.

Babul, Esra (2021). “19. Yüzyıl Savunma Yapıları: Trabzon Tabyaları Üzerine Bir İnceleme”, *Karadeniz Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, 7/13, 215-247.

Bal, Mehmet Akif (2004). “Trabzon’un Kudretli Valisi: Kadri Bey”, *Hatıralarda Trabzon’un Yakın Tarihi (1860-1950)*, Trabzon: Abp Yayınevi, 27-39.

Ballance, S. (1960). “The Byzantine Churches of Trebizond”, *Anatolian Studies*, X, 140-175.

Başkaya, Muzaffer (2015). *Cumhuriyetin İlk Yıllarında Trabzon’da Ekonomik Hayat*, Trabzon: Serander Yayınları.

BOA, HAT, 1041/43066.

BOA, HAT, 593/29075.

Bostan, H. (2002). *XV.-XVI. Asırlarda Trabzon Sancağında Sosyal ve İktisadi Hayat*. Ankara: TTK.

Bostan, M. H. (2021). “Trabzon Şehrine Yönelik İskân Uygulamaları ve Şehrin Nüfusu (Fetihten 20. Yüzyıla)”, *Trabzon’da Fetih ve Şehir*, Haz. Temel Öztürk, Trabzon: Trabzon Büyükşehir Belediyesi Kültür Yayınları, 139-171.

Bryer, A. ve Winfield, D. (2020). *Karadeniz’in Orta Çağ Dönemi Eserleri ve Topoğrafyası*, (İ. Köse, Çev.) I. Cilt, Ankara: TTK.

Büyüka, B. Ö. (1971). *Abhaz Mitolojisi Anaç mı?* İstanbul: İstanbul Matbaası.

Cevad, Mahmud (2002). *Maârif-i Umumiye Nezareti Tarihçe-i Teşkilat ve İcraatı*, Ankara: MEB Yayınları.

Emecen, F. M. (2021). “Şehir ve İdari Yapı: Sancak ve Eyalet Merkezi”, *Trabzon’da Fetih ve Şehir*, Haz. Temel Öztürk, Trabzon: Trabzon Büyükşehir Belediyesi Kültür Yayınları, 125-137.

Emir, Osman (2016). “Trabzon’da Önemli Bir Kült Merkezi: Boztepe Nâm-ı Diğer Mithra/Mithrion Dağı”. *Karadeniz İncelemeleri Dergisi* 21, 27-50.

Emir, Osman (2022). “İlk ve Orta Çağda Trabzon”, *Trabzon Tarihi*, Haz. Hikmet Öksüz, Veysel Usta, Kenan İnan, Trabzon Ticaret ve Sanayi Odası Yayınları.

Eynallı, Mehmet (2002), “1941/127 No’lu Trabzon Şer’iyye Sicili (Transkrip ve Tahlili)”, *Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi*, Samsun: Ondokuz Mayıs Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.

Fallmerayer, J. F. (2011). *Trabzon İmparatorluğunun Tarihi*, Çev. Ahmet Cevat Eren, Ankara: TTK Basımevi.

Filifidis, Christantos (1973). *I Ekklesia Trapezoúntos*, T. 4-5, (anátypo tis ékdosis 1933), Athína: Archives du Pont.

Goloğlu, M. (2013). *Trabzon Tarihi Fetihden Kurtuluşa Kadar*, Trabzon: Serander Yayınları.

Karagöz, İ. (2003). *Mitolojide Doğu Karadeniz Kolkideden Herakles Sütunlarına*, Ankara: İsmat Yayınları.

Karpuz, H. (1994). “Trabzon’da Yok Olan Bazı Türk Devri Yapıları”. *Vakıflar Dergisi* XXIII, 145-160.

Karpuz, Haşim (1993). “Geleneksel Trabzon Evleri”, *Kültür ve Sanat Trabzon Özel Sayısı* 18, 19-22.

Ksenophon. (2011). *Anabasis Onbinlerin Dönüşü*, Çev. O. Yarlığaş, İstanbul: Kambalacı Yayınevi.

Küçükkuşurlu, M. (2018). “Trabzon’da Modernleşmenin Simgesi Olarak Meydan-ı Şarkî”, *Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, 63, 617-638.

Küçükkuşurlu, M. ve Başkaya, M. (2019). *Sorularla Trabzon Tarihi*. Konya: Çizgi Kitabevi Yayınları.

Kurak Açıcı, Funda (2017). “Trabzon Türk Devri Yapısı İskender Paşa Cami Ve Külliyesi”, *Uluslararası Hakemli Tasarım Ve mimarlık Dergisi*, 10, 275-289.

Öksüz, Hikmet (2007). “Atatürk Döneminde Trabzon’da Sağlık Hizmetleri”, *Uluslararası Karadeniz İncelemeleri Dergisi*, 3, 75-90.

Öksüz, M. (2006). *Onsekizinci Yüzyılın İkinci Yarısında Trabzon Toplum-Kültür-Ekonomi*. Trabzon: Serander Yayınları.

Procopius (1971). *Buildings*, Çev. H. B. Dewing, Cambridge: Loeb Classical Library.

Pural, Abdullah (1995), “Trabzon’un Tarihi Coğrafyası”, *Yüksek Lisans Tezi*, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.

Rice, D. T. (1930). “Notice on Some Religious Buildings in the City and Vilayet of Trebizond”. *Byzantion* 5, 47-81.

Strabon, (1987). *Antik Anadolu Coğrafyası XII-XIII-XIV*, Çev. A. Pekman, Arkeoloji ve İstanbul: Sanat Yayınları.

Tellioğlu, İ. (2009). *Komnenosların Karadeniz Hâkimiyeti Trabzon Rum Devleti (1204- 1461)*, Trabzon: Serander Yayınları.

Tosun, M. (2021). “Trabzon’da Sosyal Hayat (Klasik Dönem)”, *Trabzon’da Fetih ve Şehir* Haz. Temel Öztürk, Trabzon: Trabzon Büyükşehir Belediyesi Kültür Yayınları, 205-217.

Tuluk, Ö. İ. ve Düzenli, H.İ. (2010a). *Trabzon Kent Mirası Yer-Yapı-Hafıza*. İstanbul: Klasik Yayınları Turgut Cansever Kitaplığı.

Tuluk, Ömer İskender (2010b). “İmâret-i Hatuniye’den Atapark’a: Trabzon’da Kamusal Alan Dönüşümüne Erken Bir Tanıklık”, *Trabzon Kent Mirası Yer-Yapı Hafıza*, Haz. Ö. İ. Tuluk ve H. İ. Düzenli, İstanbul: Klasik Yayınları, 121-144.

Tuluk, Ö. İskender, Bayrak Deniz (2020). “Yıkarak İnşa Etmek: Trabzon Şehrinin Fiziksel Gelişimi Üzerine Bir Tersten Okuma Denemesi”, *I. Uluslararası Karadeniz Tarihi Sempozyumu*, Haz. Kenan İnan, Deniz Çolak, Trabzon: Avrasya Üniversitesi Yayınları, 769- 788.

Tuluk, Ö. İ (2021). “Fethin Trabzon’unda İmar ve İnşaa”, *Trabzon’da Fetih ve Şehir*”, Haz. Temel Öztürk, Trabzon: Büyükşehir Belediyesi Yayınları.

Türkaslan, İ. (2019). “Trabzon Aziz Eugenius Kilisesi”, *Yüksek Lisans Tezi*, Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.

Umar, Bilge (1993). *Türkiye’deki Tarihsel Adlar*, İstanbul: İnkılap Kitabevi.

Usta, Veysel (2021). “Trabzon Metropoliti Tarafından 1858’de Rus Çarı’na Hediye Edilen XIII. Yüzyıla Ait Rumca Bir Eser: Halk Kütüphanesindeki Trabzon El Yazması”, *Orta Çağ Araştırmaları Dergisi*, IV/I, 54-63.

Uzun, Enver (2011). *Trabzon Üzerine Notlar*, Trabzon: Eser Ofset.

Yavuz, M. (2007). “Trabzon Tarihi Kent Mirasından Bir Grup Yapının Cephe Tasarımları Üzerine”, *XI. Orta Çağ-Türk Dönemi Kazı Sonuçları ve Sanat Tarihi Araştırmaları Sempozyumu Bildiriler Kitabı*, İzmir: Dokuz Eylül Üniversitesi Yayınları, 427-441.

Yavuz, M. (2024). “Trabzon İç Kale’de (Yukarı Hisar) Kanuni Sultan Süleyman Devri’nde Yapılan Sur Duvarı Onarımları Hakkında Bazı Tespitler”. *Sanat Tarihi Dergisi*, 33(1), 139-169.

Yazıcı Metin, N. (2022). “Trabzon’da Günümüze Ulaşmayan Saraçzade / Hacı Pir Medresesi ve Mimarisi”. *Erdem*, (83), 185-212.

Yazıcı, Mustafa (1995). *Osmanlı Dönemi On Meşhur Trabzon Valisi*, Trabzon: T.C. Trabzon Valiliği Yayınları.

Yerasimos, Stefanos (1997). “XIX. Yüzyılda Trabzon Rum Cemaati”, Çev. İsmet Akça, Didem Danış, *Bir Tutkudur Trabzon*, Haz. İ. G. Kayaoğlu, Ö. Ciravoğlu, C. Akalın, İstanbul: YKY, 281-303.

Zosimus (1982). *New History*, Çev. R. T. Ridley, Canberra: Australian Association for Byzantine Studies.